

गांधीजी

लेखक, पत्रकार, मुद्रक अने प्रकाशक

जिल्हा - बारसेल

अयोध्याके सुस्तिम

हरिजनसेवक

(स्थापक : महात्मा गांधी)

अध्यक्ष - विठोल्का महाशय

वर्ष १५

हरिजनसेवक
 श्रीमती महाशय देवली
 अयोध्या मुद्रणालय, बारसेल, महाराष्ट्र

महाराष्ट्र-हरिजन, ता. १९ जून, १९५०

हरिजनसेवक
 विलेपन क्र. ५५ दि. १५

पंधरवी ऑगस्ट

हरिजनबंधु

(स्थापक : महात्मा गांधी)

अध्यक्ष : विठोल्का महाशय

वर्ष १२

हरिजनबंधु
 श्रीमती महाशय देवली
 अयोध्या मुद्रणालय, बारसेल, महाराष्ट्र

महाराष्ट्र-हरिजन ता. १५वी ऑगस्ट १९५०

हरिजनबंधु
 विलेपन क्र. ५५ दि. १५

GJ 891.478

B 222 H

fifteenth

Reg. No. 23092

HARIJAN

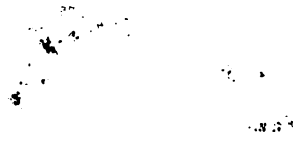
(FOUNDED BY MAHATMA GANDHI)

Editor: K. C. MASHRUWALA

ગાંધીજી

લેખક, પત્રકાર, મુદ્દક અને પ્રકાશક

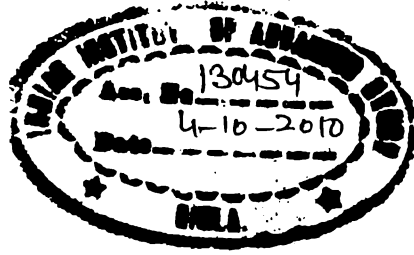
લેખક
અનુ બંધોપાધ્યાય

અનુવાદક
જિતેન્દ્ર દેસાઈ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

Gandhiji, Lekhak, Patrakar, Mudrak

ane Prakashak - Pen portraits

G.J.
891.478
B222 H

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૯૨

દસ રૂપિયા

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫૦૦

Library

IAS, Shimla

GJ 891.478 B 222 H

00130454

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જિતેન્દ્રભાઈ ઠા. દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૪

પ્રકાશકનું નિવેદન

મહાદેવ દેસાઈ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે નવજીવન અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ભેગા મળી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પત્રકારત્વનો અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો તેને લગભગ એક વરસ થયું. આ અભ્યાસક્રમનું એક ધ્યેય 'ગુજરાતી ભાષાના સાધન દ્વારા ગુજરાતના જીવનમાં ઓતપ્રોત થવા અને એ રીતે હિંદની શુદ્ધ સેવા કરવા ઇચ્છનારા સહકારી અને ગુજરાતી ભાષાપરાયણ સેવકો દ્વારા લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરે તેવા' ^૧ નીડર, નિષ્કાવાન પત્રકારો તૈયાર કરવાનું છે.

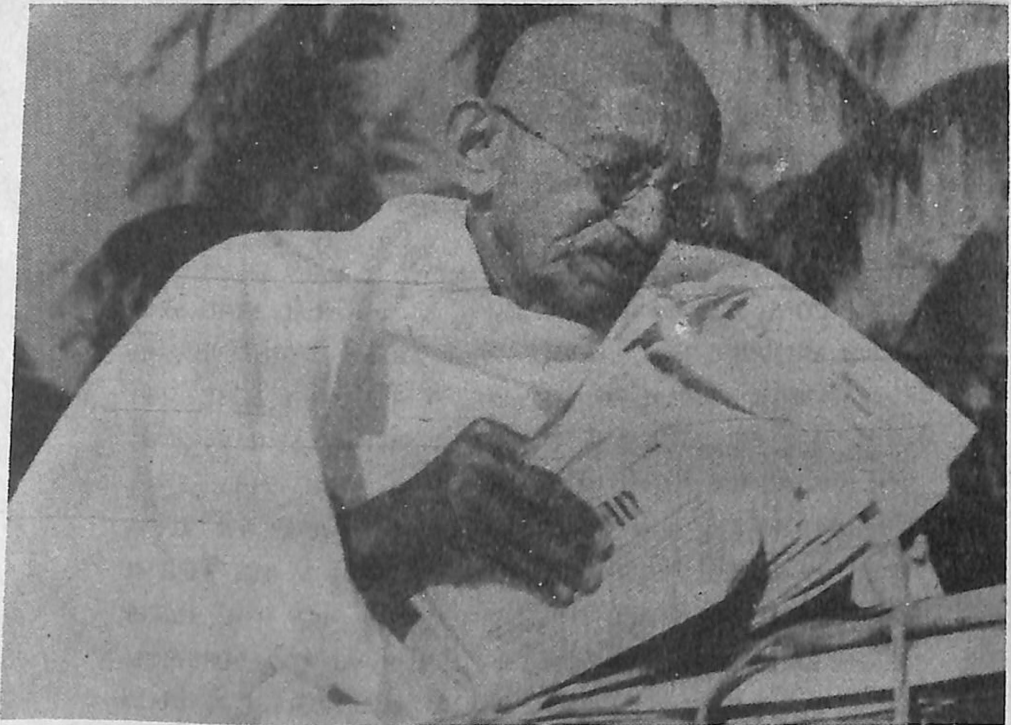
આ વર્ગના તાલીમાર્થીઓ નવજીવન મુદ્રણાલયમાં મુદ્રણવિદ્યાની પ્રત્યક્ષ તાલીમ પણ લે છે. તેમની તાલીમના ભાગ રૂપે એ તાલીમાર્થીઓએ ભેગા મળી એક નાનકડું પુસ્તક છાપીને તૈયાર કરવાનું હોય છે. 'ગાંધીજી — લેખક, પત્રકાર, મુદ્રક અને પ્રકાશક' પુસ્તક ૧૯૯૧-૯૨ના વર્ષના તાલીમાર્થીઓએ ભેગા મળી તૈયાર કરેલું પુસ્તક છે.

ગાંધીજીએ કેટકેટલા વિષય પર લખ્યું છે તેની યાદી કરવા કરતાં 'તેમણે કયા વિષય પર નથી લખ્યું?' એવો પ્રશ્ન કરી તેમનાં લખાણોના વ્યાપનો ખ્યાલ આપવાનું સરળ છે. તેવી જ રીતે તેમણે કેટલાં કેટલાં સ્વરૂપે કેવાં કેવાં કામો કર્યા છે તે પણ સંકલિત કરવા જેવું છે. અનુ બંધોપાધ્યાય નામની લેખિકાએ બાપુનાં આવાં અનેક રૂપોને ઉપસાવતું 'બહુરૂપી ગાંધી' નામનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરેલું. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ નવજીવને પ્રસિદ્ધ કરેલો જે હાલ અપ્રાપ્ય છે. એ પુસ્તકમાંથી બાપુના લેખક, પત્રકાર તથા મુદ્રક અને પ્રકાશક તરીકેના રૂપને આ નાનકડા પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પત્રકારત્વ, લેખન તથા મુદ્રણ અને પ્રકાશનના કામમાં પડેલા વાચકોને તે વિશેષ ગમશે તેવી આ પુસ્તકની યોજના ઘડી કાઢનાર તાલીમાર્થી પત્રકારોને પૂરી શ્રદ્ધા છે.

૧. નવજીવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટ ડીડમાંથી.

महात्मा (Gandhi)

At the top of the page, there is a block of text in Hindi, which appears to be a title or introductory paragraph. The text is somewhat faint and difficult to read, but it seems to be related to the subject of the page, Mahatma Gandhi.

Below the photograph, there is a line of text in Hindi, likely a caption or a short paragraph describing the image.

1947

...

...

લેખક

ઘણી ચોપડીઓ ઉપર તમને લેખક 'મો.ક.ગાંધી' એમ છાપેલું જોવા મળશે. તેમાંની મોટા ભાગની ચોપડીઓ સળંગ પુસ્તક રૂપે લખાયેલી નથી. આ બધી ચોપડીઓ સત્ય અને અહિંસા, સ્વદેશી, ચરખા વિશેના તેમના લેખો અથવા તો બહેનોને, રાજવીઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને તેમણે આપેલાં ભાષણોમાંથી સંપાદિત કરવામાં આવેલી છે.

ગાંધીજી ખૂબ સારા લેખક હતા. લખવા પાછળનું ધ્યેય કાનને સાંભળવી ગમે તેવી છટાદાર ભાષામાં લખવાનું કે અમુક શૈલીમાં લખવાનું ક્યારેય નહોતું. તેમણે એક આગવી અસરકારક શૈલી ખીલવી હતી જેમાં તેમની આશાઓ અને શ્રદ્ધા તથા દુઃખ અને નિરાશાનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાતું. તેમની ભાષા સાદી, સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતી. જેમ તેમના જીવનમાં કૃત્રિમતાને સ્થાન નહોતું તેમ જ તેમની ભાષામાં પણ કૃત્રિમતા ક્યાંયે વરતાતી નહોતી.

કેટલાક અંગ્રેજ વાઈસરોયોએ કબૂલ કર્યું છે કે ગાંધીજી સીધેસીધી વાત કરતા. સુંદર અંગ્રેજી ભાષામાં તેઓ પોતાની વાત રજૂ કરતા અને પોતે જે શબ્દો વાપરતા તેના અર્થમાં રહેલી ઝીણવટ તેઓ ખરાબર સમજતા. તેમના મોંમાંથી યા તેમની કલમમાંથી વગર વિચાર્યે એક પણ શબ્દ બહાર આવતો નહોતો એવો તેમનો દાવો હતો. ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજીએ કરેલાં કેટલાંક નિવેદનો ઘડવામાં ગાંધીજીને મદદ કરનાર ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના એક અધ્યાપકે કહ્યું હતું, “ભાષામાં આવતા અવ્યયો પર ગાંધીનો જેટલો કાબૂ છે તેટલો કાબૂ ધરાવતા ખીજા કોઈ હિંદીને ભાગ્યે જ હું મળ્યો હોઈશ.... તેમના ખરડા ઘડવામાં મેં સારી એવી મહેનત ઉકાવી હતી. મિ. ગાંધી મારા ખરડાને ઝડપથી જોઈ જતા અને એકાદ અવ્યયમાં યોગ્ય ફેરફાર કરતા. તે ફેરફારની ધારી અસર થતી અને તેનાથી એ ખરડાનો મારો અર્થ, ગાંધી કરવા માગતા તે અર્થમાં ફેરવાઈ જતો.”

કેટલાક પસંદગીના અંગ્રેજ લેખકો અને બાઈબલ માટેના ગાંધીજીના

પ્રેમ અને તેમના કાળજીભર્યા વાંચને તેમના કાનને શબ્દોના યોગ્ય ઉપયોગ માટે કેળવ્યા હતા. તેમનું વાંચન વિશાળ હતું અને તેઓ જેટલું વાંચતા તેટલું પચાવતા પણ ખરા.

તેમની યુવાનીમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે 'લંડન ગાઈડ' નામની પુસ્તિકા લખવાનો એક કાર્યો પ્રયાસ તેમણે કરેલો. એ પુસ્તકમાં લંડન વિશે ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી તેમણે બીજી બે પુસ્તિકાઓ લખી: 'એન અપીલ ટુ એવરી બ્રિટન' અને 'ઇન્ડિયન ફ્રેન્ચાઈઝ'. પહેલીમાં નાતાલમાં વસતા હિંદીઓની સામાન્ય સ્થિતિનું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું હતું અને બીજીમાં નાતાલમાં હિંદી મતાધિકારનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી 'લીલું ચોપાનિયું' બહાર પડ્યું. તેની ભાષા હકીકતોથી સભર હતી. એક જ મહિનામાં તેની બીજી સુધારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી. આ 'લીલા ચોપાનિયા'નો સારાંશ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અખબારોમાં પ્રગટ થયો. તે વાંચીને યુરોપિયનો ચિડાયા અને ગાંધીજી ફરી પાછા દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યા ત્યારે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા અને તેમની કસોટી થઈ. તેમને થયેલા આ ખરાબ અનુભવ પરથી ગાંધીજીને લાગ્યું કે તેમનાં લખાણો ટૂંકાણમાં યોગ્ય રીતે ઉતારી શકાય તેવાં નથી હોતાં. તેમની પાસે ટૂંકાણમાં લખવાની એક ખાસ આવડત હતી. તેમણે કોંગ્રેસનું બંધારણ ઘડ્યું હતું તથા બીજા ઘણા કારાવોના ખરડા પણ તૈયાર કર્યા હતા.

'ગાઈડ ટુ હેલ્થ'માં ગાંધીજીના ખોરાક વિશેના પ્રયોગો આલેખવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતી 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં 'આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન' એ મથાળા હેઠળ છપાયેલા તેમના લેખોનું આ અંગ્રેજી ભાષાંતર છે. હિંદમાં અને હિંદ બહાર તે લેખો ખૂબ પ્રચાર પામ્યા છે. તેનો અંગ્રેજીમાં, યુરોપની બીજી ભાષાઓમાં તથા હિંદની પ્રાંતીય ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયેલો છે.

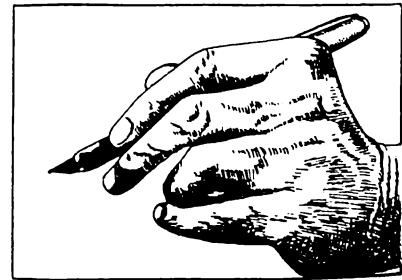
જ્યારે કોઈ પણ વિચાર તેમના મનમાં દઢ થઈને ખરાબર ગોઠવાઈ જતો ત્યારે તેઓ તેને વિશ્વાસપૂર્વક લખી નાખતા અને એ લખતી

વખતે કોઈ એની મરકરી તો નહીં કરે ને એવો જરાસરખો પણ ભય તેમને લાગતો નહીં. તેમની લખવાની તીવ્ર ઈચ્છાને કારણે તેઓ ચાલુ ગાડીએ અને મધદરિયે ઉઠાળા મારતી સ્ટીમરમાં બેસીને પણ ઝડપભેર લખતા. ૧૯૯૬માં આખું 'લીલું ચોપાનિયું' તેમણે સ્વદેશ જતાં સ્ટીમર પર લખ્યું હતું. આધુનિક સંસ્કૃતિનું ઝડક વિવેચન કરતું 'હિંદ સ્વરાજ' નામનું પુસ્તક તેમણે ૧૯૦૯માં ઈંગ્લંડથી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી દરમિયાન એકી વારે લખી કાઢ્યું હતું. તે માટે તેમણે સ્ટીમરની સ્ટેશનરીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. લખતાં લખતાં જ્યારે તેમનો જમાણો હાથ થાકી જતો ત્યારે તેઓ ડાબા હાથે લખતા. આ રીતે તેમણે દશ દિવસમાં આખી ચોપડી લખવાનું કામ પૂરું કર્યું હતું. આ પુસ્તક વાંચીને ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું હતું કે "પેસિવ રિજિસ્ટ્રેશનો સવાલ માત્ર હિંદ માટે જ નહીં પરંતુ આખી દુનિયા માટે ખૂબ જ અગત્યનો છે." દેશના ઘડતરના કાર્ય માટે 'સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ' નામનું પુસ્તક તેમણે ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં કરતાં લખ્યું હતું. તેમના લખાણની હસ્તપ્રતમાં ઘણા થોડા સુધારા કરેલા. જોવા મળતા અને તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર પણ ક્યારેક જ ઊભી થતી. સત્યના પાલનને ખાતર, શબ્દનો કોઈ ખીજો અર્થ થઈ જાય તેમ એમને લાગે, ત્યારે જ તેઓ આવો ફેરફાર કરતા.

કોઈ એક વિચારને ખીજી ભાષામાં ઉતારવા માટે યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી કરવાની તેમની પકડ અદ્ભુત હતી. અનુવાદ કરતી વખતે વાક્ય યા શબ્દના શાબ્દિક અર્થને તેઓ વળગી રહેતા નહીં. 'ડેથ ડાન્સ'ને તેમણે 'પતંગ નૃત્ય' કહ્યું. ગાંધીજીની ઊંડી લાગણીઓનો પડઘો પાડતું રસ્કિનનું 'અન્ડ ધિસ લાસ્ટ' તેમના હૃદયમાં વસી ગયું અને તેમણે તેનો સાર ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો. તેનું નામ 'સર્વોદય' આપવામાં આવ્યું. કાલીઈલના લખાણના કેટલાક ભાગનો તથા કમાલ પાશાના જીવનના કેટલાક ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તેમણે કર્યો હતો. 'એક સત્યવીરની કથા' નામનું પુસ્તક પ્લેટોના 'ડિકેન્સ એન્ડ ડેથ ઓફ સોક્રેટીસ'નું ગદ્યમાં કરેલું રૂપાંતર જ છે. ગાંધીજી જ્યારે જેલમાં

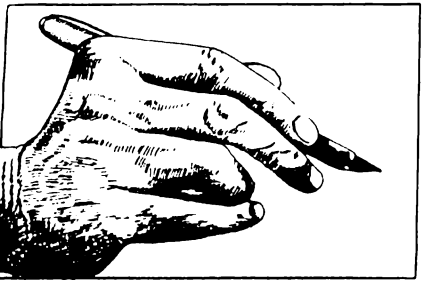

જાતુ ત્રાધારણ અનુભવ છે તેમા દનકાન કરી રાકાયે
 તેજુ નથી. આપણો ધારીલીધું છે કે હમ ત્રાવીને
 માણસો પાસેથી કામ લઈ રાકાય છે અને તેથી
 આપણે તેમ કરના આવ્યા છીએ

પાં. જઆમ તમે જોલો છો તે તમારી વિરુદ્ધ
 જાય છે એમ તમને નથી જણાતું તમારે
 કજુલ કરવું પડશે કે હાંમેયે પોતે જે કઈ
 મેળવ્યું છે તે મારામારી કરીને મેળવ્યું છે તમે
 કદી ગયા છોકે તેઓએ મેળવેલું નકામું છે એ
 મને યાદ છે. તેથી મારી દલીલ ને ધક્કા નથી
 પહોંચતો. તેઓએ નકામું મેળવના ધાર્યું એ
 તે મેળવ્યું. મલલજ એ છે કે તેઓએ પોતાની
 ધારણા પાને પાડી. સાધન શું શું લેનો રાત્રી
 ફિકર છે? આપણો મુરાદ સરસ હોય તે આપણે
 કેમ ગમે તે સાધી નથી- મારામારી કરીને મળ્યા
 પાને ન પાડીયે? એર મારા ધરમા પાસે ત્યારે
 કંઈ કું સાધી નો વિચાર કરીશ. મારો ધર્મ
 તો તેને ગમે તેમ કરીને કરાડવાનો ન છે

તમે કજુલ કરતા જણાઓ છોકે આપણને
 અરજ કરતાં કશું મળ્યું નથી અને આપણને
 મળવાનું નથી. ત્યારે પછી મારીને કુંમ ન લઈએ

ગાંધીજીના ડાબા હાથના અક્ષર

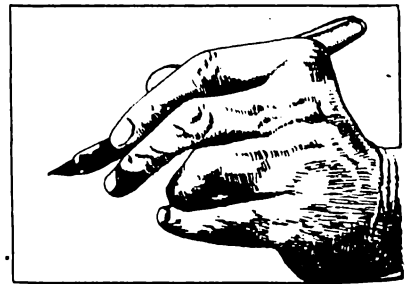

१५
 १९२१
 ५३२५ १५५

एतद्वाक्यं -
 या धारिता य समुदायं
 धारिता एते न चां रक्षन्
 नान् एते एते नही विमोक्ष
 नान् इति. अयं तस्यायं
 नेनं नही एते इति एते
 भवति?

या. अनेनान्. अयं नो
 इति अयं नो वे अं नो
 अं नो. एते एते वि अयं नो
 अयं नो एते एते वि अं नो
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते
 अयं नो इति अयं नो एते

गांधीजीना जमला हायना अक्षर

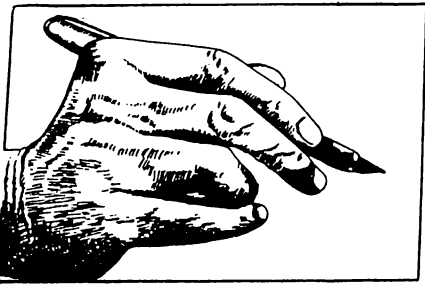

હતા ત્યારે તેમણે 'આશ્રમ ભજનાવલિને અંગ્રેજીમાં ઉતારી હતી તથા હિંદના કેટલાક ભક્તકવિઓનાં પદોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. એ પદોના ભાષાંતરનું નામ છે 'સૉંગ્સ ફ્રોમ ધિ પ્રીઝન'.

તેમની આત્મકથા તેમણે ગુજરાતીમાં લખી હતી. એ લખીને તેમણે સાદી અને સચોટ શૈલી ઊભી કરી. ગુજરાતી ભાષાને તેમણે લોકોની ભાષામાં ફેરવી નાખી. આત્મકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'ધિ સ્ટોરી ઓફ માય એક્સ્પેરિમેન્ટ્સ વિથ ટ્રૂથ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે અને ઘણા આગળ પડતા માણસોએ તેને એક સુંદર સાહિત્યકૃતિ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. દુનિયાના એક મહાન પુરુષની ચેતનવંતી માનવીય પ્રતિભાને તો તે ખુલ્લી કરે જ છે, પણ સાથે સાથે તેમનાં માતાપિતાનાં, પત્નીનાં અને મિત્રોનાં તથા નાટકીય બનાવોનાં શબ્દચિત્રો, તેમાંથી ઊભી થતી જિજ્ઞાસા અને તેમાં વણી લીધેલા છૂટાછવાયા સંવાદો વાચકના રસને જાળવી રાખે છે. હિંદની લગભગ બધી ભાષાઓમાં આ પુસ્તક ઊતરી ચૂક્યું છે તથા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, રશિયન, જર્મન, ચીની તથા જાપાની ભાષામાં પણ તેના અનુવાદ થયા છે.

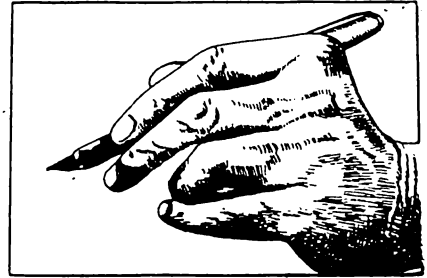
તેમનાં બધાં લખાણોમાં સત્ય તથા ઊંચાં નૈતિક મૂલ્યો માટેની તેમની તાલાવેલી ભારોભાર જોવા મળે છે. તેમ છતાં એ લખાણો માણસે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેની શુષ્ક નિયમાવલી જેવાં નથી લાગતાં. બાળકો માટે તેમણે 'બાળપોથી' તથા નીતિવિષયક 'નીતિધર્મ' એમ બે પુસ્તક લખ્યાં છે. બાળકો અમલમાં ન મૂકી શકે તેવા નીતિના પાઠો તેઓ તેમને ભણાવવા માગતા નહોતા. જેલમાંથી આશ્રમનાં બાળકોને તેમણે જે પત્રો લખ્યા છે તે વાંચતાં આનંદ આવે તેવા તેમ જ માહિતીથી ભરેલા છે. તેઓ થોડખંધ કાગળ લખતા. એક દિવસમાં પચાસ કાગળો તેઓ પોતાના હાથે લખી શકતા, અને તે પણ લઘુલિપિમાં નહીં. તેમનાં લખાણોનો ઘણો મોટો ભાગ તેમના પત્રોનો છે, જેની સંખ્યા લગભગ એક લાખ જેટલી થવા જાય છે.

'કળાને ખાતર કળા'માં ગાંધીજી માનતા નહોતા. તેઓ માનતા કે દરેક કળા સત્ય પર આધારિત હોવી જોઈએ અને સાહિત્યની

ક્રિમત પણ તે માણસને ઊંચે ચડાવવામાં મદદ કરે તે પરથી જ અંકાવી જોઈએ. કરોડો અર્ધભૂખ્યા લોકોને માટે સરળ ભાષામાં સારી વાર્તાઓ અને બળદ હાંકનાર કોશિયો અપ્લીલ ગાળો ભૂલી જઈ આનંદથી ગાઈ શકે તેવા દુહાઓ રચવાની જરૂર છે એમ તેમને લાગ્યું. સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે લેખકોને સલાહ કર્યો હતો કે, “આ હજારો અબુધ લોકોની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને અભિલાષાઓ વિશે તમે વિચાર સરખો પણ કર્યો છે ? આપણે સાહિત્ય કોને માટે રચીશું ? તેમને વાંચી સંભળાવવા માટે મારી પાસે શું છે ?” આના નમૂના તરીકે તેમણે ઇંગ્લંડના સામાન્ય માણસો સમજી શકે તેવી ભાષામાં ડીન ફેરરે લખેલા ઈશુના જીવનચરિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ગુજરાતી ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’માં તેમણે ઘણાં આગળ પડતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટૂંકાં ચરિત્રો લખ્યાં હતાં. જ્યારે તેમને તેમના મानीતા કિલસૂકુ કવિ રાયચંદલાઈનું ચરિત્ર લખવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, “જો મારે તેમનું ચરિત્ર લખવું હોય તો મારે તેમના ઘરનો તથા તેઓ જે જગ્યાએ રમતા તે જગ્યાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમના મિત્રોમાં, શાળાના ગોઠિયાઓમાં, સગાંઓમાં અને અનુયાયીઓમાં ભળી જવું જોઈએ.” આ ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે કલ્પનાને નહીં પરંતુ સત્યને જ તેમના ધ્રુવતારકના સ્થાને રાખ્યું હતું.

ગાંધીજી ભારતનાં મહાકાવ્યો તથા રામ, કૃષ્ણ અને મહમદના જીવનમાં આવતા પ્રસંગો, દાખલાઓ અને બોધનો ઉલ્લેખ કરતા. આનાથી તેમના વિચારો લોકોને ગળે ઊતરી જાય તેવું પ્રવાહી સ્વરૂપ લઈ લેતા અને તેમને લોકોના હૃદય સુધી પહોંચવાની અદ્ભુત શક્તિ મળી રહેતી. ટોળાંશાહી, સફેદ ગુંડાગીરી, અસ્પૃશ્યતા જેવાં અનિષ્ટો અને સફેદ કપડાંમાં ઢંકાયેલા ગુંડા જેવા પોતાનું જ હિત જોતા કોંગ્રેસીઓની અધોગતિને ઉતારી પાડતી તેમની નીડર વાણી ચોટદાર અને દૂરનું જોનારી હતી. “સત્યનો આદર્શ મહદ્ અંશે પશ્ચિમનો વિચાર છે” એવા લોર્ડ કર્ઝનના કથનના વિરોધમાં ગાંધીજીએ રામાયણ, મહાભારત અને વેદ વગેરેમાંથી હિંદમાં સત્યની પૂજા કેટલા જૂના કાળથી થઈ

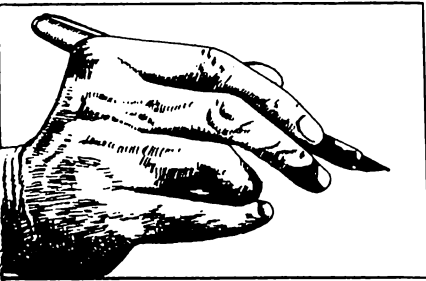
રહી છે તેના અસંખ્ય દાખલાઓ ટાંક્યા હતા. અંગ્રેજ નાગરિક તરીકે લોર્ડ કર્ઝને તેમનું નિરાધાર અને લાગણીઓને ઉશ્કેરનારું દોષારોપણ કરતું વિધાન પાછું ખેંચી લેવું જોઈએ એમ પણ તેમણે કહ્યું. એક વખત ગાંધીજીએ પૂછ્યું હતું, “મહમદ અને તેનો શાંતિનો સંદેશ ક્યાં છે? જો મહમદ આજે હિંદમાં આવે તો તેઓ તેમના કહેવાતા અનુયાયીઓને ખુલ્લા પાડી મને સાચા મુસ્લિમ તરીકે સ્વીકારે, જેમ ઈશુ મને સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે સ્વીકારે. પશ્ચિમમાં આજે ખ્રિસ્તી ધર્મ રહ્યો નથી; નહીં તો ત્યાં યુદ્ધ થઈ શકે નહીં.”

ગાંધીજી કહેતા કે, “કવિ તેણે પોતે રચેલી જાદુઈ દુનિયામાં જ રહેતો હોય છે.” પરંતુ તેઓ પોતે રેટિયાના ગુલામ હતા, જે રેટિયો કોઈક બીજાએ રચ્યો હતો. પરંતુ તેમની કલમની થોડી કરામત દ્વારા તેઓ કેવા વિવિધ પ્રકારનાં જીવંત ચિત્રો સર્જી શકતા હતા તે તેમનાં લખાણોમાંના ઘણા ફકરાઓમાંથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે :

“મૈસૂરમાં એક પ્રાચીન મંદિરના ગોખમાં મેં એક પથ્થરની નાની પ્રતિમા જોઈ હતી. તે જાણે મારી સાથે બોલતી હતી. હતી તો એક અર્ધનગ્ન સ્ત્રી જ. તે પોતાનું વસ્ત્ર ખંખેરીને કામના બાણથી મુક્ત થવા મથતી હતી. એ પરાજિત કામ વીંછીરૂપે તેને ચરણે પડેલો હતો. હું એ સ્ત્રીના આખા દેહમાં વેદના, વીંછીના ડંખની વેદના જોઈ શકતો હતો.”

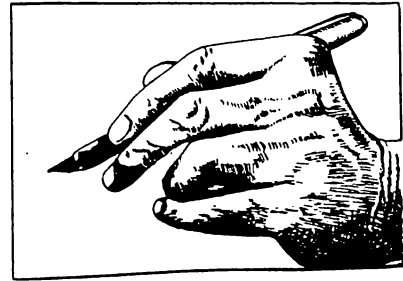
“ઓરિસ્સા અને ત્યાંનાં હાડપિંજરો વિશે તમે જાણો છો? જુઓ, એ ભૂખે મરતા દરિદ્ર હાડપિંજરોના પ્રદેશમાં એવા માણસો પાક્યા છે, જેમણે હાડકાંમાંથી, શિંગડાંમાંથી અને રૂપામાંથી આશ્ચર્યચકિત કરી દે એવી કલાકૃતિઓ સરજી છે. તમે ત્યાં જાઓ તો જોવા પામો કે એક દારિદ્ર્યમાં રિખાતો માણસ પણ નિર્જીવ શિંગડાં અને ધાતુમાં કેવી રીતે પ્રાણ પૂરી શકે છે. એક કંગાળ કુંભારે માટીમાંથી આશ્ચર્યજનક કલાકૃતિ સરજી છે.”

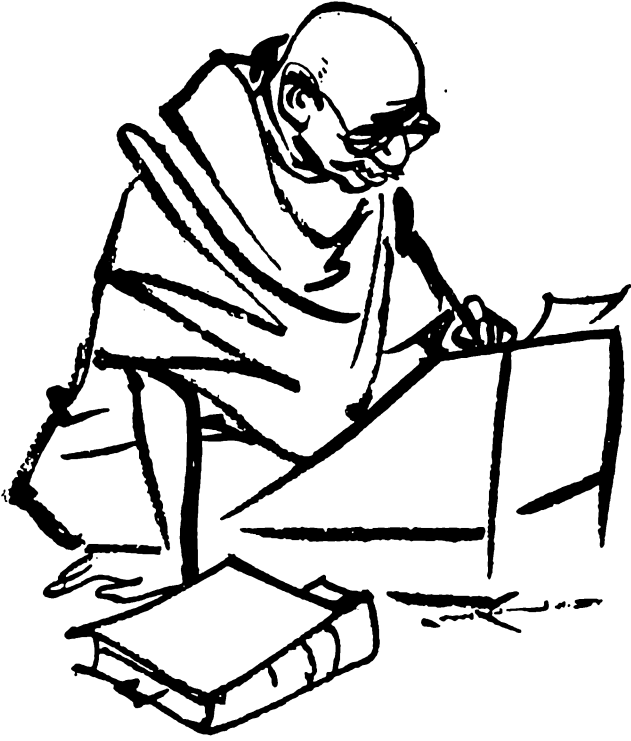
“જગ્યા નદીને કહે આવેલી હતી. વૃક્ષલતાઓથી છવાયેલી નાની નાની ટેકરીઓની વચમાં થઈને નદી વહેતી હતી. નદીનું પાત્ર રેતાળ હતું, તેમાં કાઠવ નહોતો. મંચ નદીના પાણીમાં ઊભો કરેલો હતો. મંચની સામે થઈને જે રસ્તો જતો હતો તેની બંને બાજુએ બાર હજારથીયે વધુ સ્ત્રીપુરુષોની વિરાટ મેદની સંપૂર્ણ શાંતિથી બેઠી હતી.”

“વહેલી સવારે મેં મલબારમાં પ્રવેશ કર્યો. પરિચિત સ્થાનો આગળ થઈને હું જતો હતો ત્યારે આગલા પ્રવાસ વખતે જોયેલા એક નાયાડીનું મોં મારી નજર સામે તરવા લાગ્યું. અસ્પૃશ્યતાને ઢગલી ચર્ચા ચાલતી હતી એવામાં એક તીણો અવાજ સંભળાયો. મારી સાથે વાત કરી રહ્યા હતા તેમણે કહ્યું, ‘અમે તમને જીવતોજાતો નાયાડી બતાવીએ.’ જાહેર રસ્તાનો ઉપયોગ કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો. ઉઘાડે પગે નીરવ પગલે તે ખેતરમાં થઈને જતો હતો. મેં તેને મારી પાસે આવીને વાત કરવા કહ્યું, ધૂજતાં ધૂજતાં તેણે મારી સાથે વાત કરી. મેં તેને કહ્યું કે આ રસ્તો જેવો મારે માટે છે તેવો જ તારે માટે પણ છે. પણ તેણે કહ્યું, ‘એમ બની શકે જ નહીં. મારાથી જાહેર રસ્તા ઉપર ન ચલાય.’ તમે મને તમારી સાથે હસીને વાત કરતો અને ગમ્મત કરતો જોશો, પણ તમારે એ પણ જાણવું જોઈએ કે આ બધી ગમ્મત અને હસવા પાછળ પેલા નાયાડીનો ચહેરો અને તે દશ્ય મલબારના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન મારી આંખ આગળ રહ્યાં જ કરવાનાં.”

તેમના વિચાર અને ભાષાની સુંદરતાએ આપણા જમાનાના કેટલાક મહાન પુરુષો ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી.

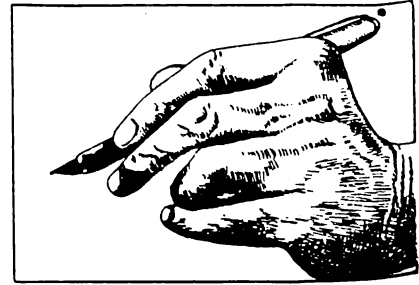
પત્રકાર

ગાંધીજી ઇંગ્લંડ પહોંચ્યા બાદ નિયમિત છાપું વાંચતા થયા. એ વખતે તેમની ઉંમર ઓગણીસ વરસની હતી. હિંદમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેઓને છાપાં વાંચવાની ટેવ નહોતી. તેઓ સ્વભાવે શરમાળ હતા અને ઘણા લોકો ભેગા મળ્યા હોય ત્યાં ખોલી પણ નહોતા શકતા. એકવીસ વરસની ઉંમરે તેમણે 'ધિ વેજીટેરિયન' નામના અંગ્રેજી અઠવાડિક માટે શાકાહાર, હિંદની ખોરાક અંગેની ટેવો તથા કેટલાક હિંદી તહેવારો વિશે નવ લેખો લખ્યા હતા. તેમનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં ગમે તે વિચારને સાદી અને સચોટ ભાષામાં સમજાવવાની તેમની શક્તિનાં દર્શન થાય છે.

ત્યાર પછી, બે વરસ વીતી ગયા બાદ ગાંધીજીએ પાછું પત્રકારત્વનું કામ ઉપાડ્યું. પછી તો તેમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેમની કલમને કચારેય આરામ ન મળ્યો. માત્ર છાપ પાડવા માટે તેઓ કચારેય કંઈ પણ લખતા નહોતા તથા અતિશયોક્તિને તેઓ કાળજીપૂર્વક દૂર રાખતા. તેમનું ધ્યેય સત્યની સેવા કરવાનું, લોકોને કેળવવાનું તથા તેમના દેશને ઉપયોગી થવાનું હતું.

તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યાને ત્રીજે જ દિવસે અદાલતમાં તેમનું અપમાન કરવામાં આવ્યું. તેમણે એક સ્થાનિક વર્તમાનપત્રમાં એ બનાવની સિલસિલાબંધ હકીકત પ્રગટ કરી અને રાતોરાત પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' પોતાને હસ્તક લીધું. આ પત્ર દ્વારા તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને એક કર્યા તથા માર્ગદર્શન આપ્યું. અંગ્રેજીની સાથે સાથે જ આ પત્રની ગુજરાતી આવૃત્તિ પણ દિનિક્કસ છાપખાનામાંથી પ્રસિદ્ધ થતી. ગુજરાતી 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં શરીરને કઈ કઈ જાતનો તથા કેટલો કેટલો ખોરાક જોઈએ એ વિષય પરની લેખમાળા તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો પણ જોવા મળે છે. આ સાપ્તાહિકોના દરેક અંકમાં ગાંધીજીના

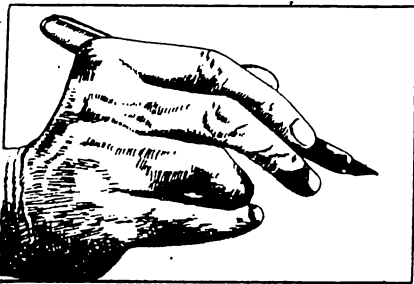

લેખો આવતા. એ પત્રોના ખીજા તંત્રી હતા ખરા, પરંતુ તેના કામનો ખધો ખોજે ગાંધીજી જ ઉપાડી લેતા હતા. તેમની ઇચ્છા એ પત્રોની મદદથી લોકમત કેળવવાની, ગોરાઓ તથા હિંદીઓ વચ્ચે જે ગેરસમજો પ્રવર્તતી હતી તેનાં કારણો દૂર કરવાની, તથા પોતાના દેશખાંધવોની ત્રુટીઓ તરફ તેમનું ધ્યાન દોરવાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની લડતનો વિગતવાર અહેવાલ તેમણે 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ કામમાં તેમણે પોતાનું કિલ રેડયું. તેમનાં આ લખાણો પરથી પરદેશમાં વસતા વાચકો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે કંઈ ખની રહ્યું હતું તેનું સાચું ચિત્ર મેળવી શકતા. એ લખાણોના નોંધવા લાયક વાચકોમાં હિંદમાં ગોખલે, ઇંગ્લંડમાં દાદાભાઈ નવરોજી અને રશિયામાં ટોલ્સ્ટોયનું નામ ગણાવી શકાય. દસ વરસ સુધી આ અઠવાડિક પત્ર માટે ગાંધીજીએ ભારે જહેમત ઉઠાવી. 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ના બદલામાં દર અઠવાડિયે તેમને ખસો સામયિકો મળતાં. આ ખસોએ ખસો સામયિકોને તેઓ ધ્યાનથી વાંચી જતા તથા તેમાંથી પોતાના અઠવાડિકના વાચકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા સમાચારોને તેઓ 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'માં ઉતારતા.

વિચારોને ફેલાવવા માટે વર્તમાનપત્રો ખૂબ જ અસરકારક માધ્યમ ખની શકે તેમ છે એ ગાંધીજી જાણતા હતા. તેઓ એક સફળ પત્રકાર હતા પરંતુ પત્રકારત્વમાંથી પોતાનો રોટલો રળી લેવાનું તો તેમણે ક્યારેય વિચાર્યું સુધ્ધાં નહોતું. તેમના મત પ્રમાણે પત્રકારત્વનું ક્યેય સેવાનું હોવું જોઈએ :

“સ્વાર્થી હેતુઓ માટે અથવા જીવનનિર્વાહ માટે પત્રકારત્વનો દુરુપયોગ કદાપિ ન થવો જોઈએ. તંત્રીઓએ કે છાપાંઓએ ગમે તે યાચ તોપણ, પરિણામોની પરવા કર્યા સિવાય, દેશહિત માટેના પોતાના વિચારો રજૂ કરવા જોઈએ. જે તેમણે લોકોના હૃદય સુધી પહોંચવું હોય તો તેમણે જુદી નીતિ અપનાવવી જ રહી.”

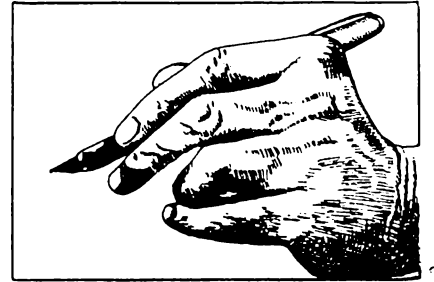
જે વખતે તેમણે 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' પોતાને હસ્તક લીધું ત્યારે તે ખોટમાં ચાલતું હતું તથા તેનો ફેલાવો ચારસો નકલોનો હતો. થોડા મહિનાઓ સુધી તેને ચલાવવા માટે દર મહિને ખારસો રૂપિયા જેટલી

મદદ ગાંધીજીને આપવી પડી. તેને માટે તેમને કુલ્લે છવ્વીસ હજાર રૂપિયાની અંગત ખોટ સહન કરવી પડી. આવી મોટી ખોટ આવતી હોવા છતાં તેમણે પોતાના વિચારોને રજૂ કરવા માટે વધારે જગ્યા મળી રહે તેટલા માટે, બંધી જાહેરખબર લેવાનું બંધ કરવું એમ પાછળથી નક્કી કર્યું. જો તેઓ જાહેરખબર લેવાનું રાખશે તો સત્યની સેવા નહીં કરી શકે તથા સ્વતંત્ર નહીં રહી શકે એ તેઓ જાણતા હતા. અયોગ્ય સાધનો દ્વારા પોતાના અઠવાડિકનું વેચાણ વધારવાનો તથા બીજાં છાપાંઓ સાથે હરીફાઈ કરવાનો તેમણે ક્યારેય વિચાર સરખો પણ કર્યો નહોતો.

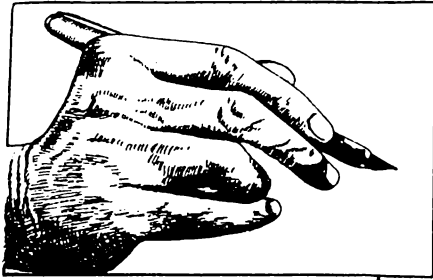
હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓ તેમની પ્રજાસિકાને વળગી રહ્યા અને ત્રીસ વરસ સુધી કોઈ પણ જાતની જાહેરખબર લીધા વગર તેમણે પોતાનાં સામયિકો બહાર પાડ્યાં. જાહેરખબર અંગે તેમનું એવું સૂચન હતું કે દરેક પ્રાંતમાં જાહેરખબર આપનારું એક જ સામયિક હોવું જોઈએ અને તેમાં લોકોને ઉપયોગી એવી વસ્તુઓનું વર્ણન સારી ભાષામાં આપવું જોઈએ. તેમણે 'યંગ ઇન્ડિયા'ના તંત્રીપદનો સ્વીકાર કર્યા બાદ, એક ગુજરાતી ભાષાના પત્રની ખોટ વરતાતી હતી. તે ખોટ પૂરવા માટે એક ગુજરાતી પત્ર શરૂ કરવા તેઓ આતુર હતા. અંગ્રેજી ભાષામાં પત્રનું સંપાદન કરવામાં તેમને બહુ આનંદ આવતો હતો એમ નહોતું. તેમણે 'યંગ ઇન્ડિયા'ની ગુજરાતી તથા હિંદી આવૃત્તિ તરીકે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં 'નવજીવન' પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. આ પત્રોમાં તેઓ નિયમિત રીતે ઘણા લેખો લખતા. ખેડૂતો અને મજૂરો એ હિંદના ખરા ઘડવૈયા છે. 'નવજીવન'ના ઘણા વાચકો આવા ખેડૂતો તથા મજૂરો હતા એ માટે ગાંધીજી ગૌરવ લેતા હતા.

આ પત્રો માટે તેમને ઘણું લખવું પડતું. કામનું દબાણ એટલું બધું રહેતું કે મોડી રાત સુધી જાગીને યા તો વહેલી સવારે ઊઠીને તેમને લેખો લખવાનું કામ કરવું પડતું. પ્રવાસમાં ઘણી વખત તેઓ ગાડી ચાલતી હોય તે વખતે પણ લખતા. તેમનાં કેટલાંક જાણીતાં નિવેદનો અને અગ્રલેખોની નીચે ચાલુ ગાડીએ તે લખ્યાં છે એવી

નોંધ ગેવા મળે છે. તેમનો જમણો હાથ યાકી જતો ત્યારે તેઓ ડાબા હાથે લખવા માંડતા. તેમના ડાબા હાથના અક્ષરો વધુ સ્પષ્ટ હતા. લાંબી માંદગીમાંથી ઊઠ્યા બાદના આરામના દિવસોમાં પણ તેમણે અઠવાડિયે ત્રણથી ચાર લેખો લખ્યા છે.

હિંદમાં તેમણે કોઈ પણ સામયિક ખોટમાં ચલાવ્યું નથી. તેમના અંગ્રેજી અને હિંદની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં સામયિકોનો ફેલાવો ચાળીસ હજાર નકલ સુધી પહોંચ્યો હતો. તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા ત્યારે આ ફેલાવો ઘટ્ટીને ત્રણ હજાર પર આવી ગયો. હિંદમાં તેમને પહેલી વાર જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યાર બાદ તેમનાં અઠવાડિકોમાં એક નવી લેખમાળા શરૂ થઈ. આ લેખમાળા તે તેમની આત્મકથા. તે ત્રણ વરસ સુધી ચાલી અને તેણે દુનિયાભરના વાચકોમાં રસ પેદા કર્યો. લગભગ બધાં જ હિંદી પત્રોને તેમણે તેમની જીવનકથા તેમનાં પત્રોમાં છાપતા રહેવાની રજા આપી. તેઓ જેલમાં હતા ત્યારે તેમણે ‘હરિજન’ નામે બીજું અઠવાડિક શરૂ કર્યું. ‘યંગ ઇન્ડિયા’ની જેમ તેની કિંમત પણ એક આનો રાખવામાં આવી. આ પત્ર મુખ્યત્વે અસ્પૃશ્યોની સેવાને વરેલું હતું. વરસો સુધી તેમાં રાજકારણ ઉપર એકેય લેખ પ્રસિદ્ધ નહોતો થયો. સૌથી પહેલાં તે હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે તેમને અઠવાડિયે ત્રણ વખત લખવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. આ પત્રની અંગ્રેજી આવૃત્તિ કાઢવાના પ્રસ્તાવ અંગે તેમણે તેમના મિત્રને લખ્યું કે “અંગ્રેજી આવૃત્તિ જે વ્યવસ્થિત રીતે ન કાઢવામાં આવે, તેમાં વાંચવાલાયક સામગ્રી ન આપી શકાય અને ચોક્કસ અનુવાદ ન આપી શકાય, તો તે ન કાઢવી એવી મારી ચેતવણી છે. ગમે તેમ સંપાદિત કરેલું અંગ્રેજી અઠવાડિક પ્રસિદ્ધ કરવા કરતાં હિંદી આવૃત્તિથી સંતોષ માનવો વધુ ઠીક થશે. તેને સ્વાવલંબી બનાવી શકાય તો જ હું તેનું સંચાલન હાથ ધરીશ.” શરૂઆતમાં ત્રણ મહિના સુધી દસ હજાર નકલ કાઢતા રહી તેને પ્રયોગ તરીકે ચલાવી ગેવાનું તેમણે સૂચન કર્યું. બે મહિના જેટલા સમયમાં તે પગભર થઈ ગયું. પાછળથી તે ખૂબ જ લોકપ્રિય

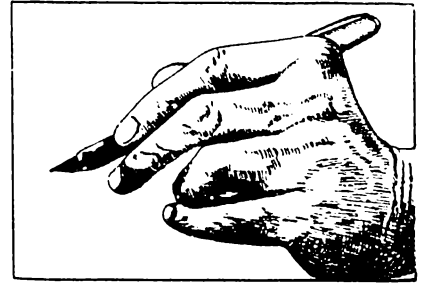

વિચારપત્ર બન્યું. લોકો માત્ર આનંદ ખાતર નહીં પણ તેમાંથી સૂચનાઓ મેળવવા માટે તેને વાંચતા. તે અંગ્રેજી, હિંદી, તામિલ, તેલુગુ, ઉડિયા, મરાઠી, ગુજરાતી, કાનડી તથા બંગાળી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતું. ગાંધીજી હિંદી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં લેખો લખતા.

ગાંધીજીનાં સામયિકોમાં સનસનાટીવાળા વિષયોને મુદ્દલ સ્થાન નહોતું. સહેજ પણ થાક્યા વગર તેઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમ, સત્યાગ્રહ, અહિંસા, ખોરાક, નિસર્ગોપચાર, કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતા, કાંતણ, ખાદી, સ્વદેશી, ગ્રામોદ્યોગ તથા દારૂબંધી ઉપર લેખો લખતા. તેઓ કેળવણી તથા ખોરાકની ટેવોને સુધારી તેની પુનર્રચના કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકતા. આપણી રાષ્ટ્રીય ખામીઓના તેઓ અકંગ ટીકાકાર હતા.

કામ લેવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ કડક હતા. તેમના અંગત મંત્રી શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ રેલવેના ડબ્બામાં ગિરદી હોય એટલે કામ કરી શકતા નહીં. એટલે તેમને ગાડીના ડબ્બાના જાજરમાં આશ્રય લેવો પડતો અને કામ સમયસર પૂરું કરવું પડતું. ગાંધીજી મુસાફરીમાં હોય ત્યારે તેમનાં પત્રો મારેનું લખાણ ટપાલ દ્વારા સમયસર પહોંચાડવા માટે લાગુ પડતાં સ્ટેશનોના સમય તથા ત્યાંથી ટપાલ કચારે કચારે નીકળે છે, તેની જાણકારી તેમના મદદનીશોએ રાખવી પડતી. એક વખત ગાંધીજી જે ગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા તે મોડી થવાને કારણે મુસાફરી દરમ્યાન તેમણે લખી રાખેલો લેખ પહોંચાડવા માટે ટપાલનો સમય રહ્યો નહીં. ખાસ માણસ દ્વારા અંગ્રેજી લેખો મુંબઈ મોકલવામાં આવ્યા અને તેનું છાપકામ અમદાવાદના તેમના છાપખાનામાં ન કરતાં મુંબઈ કરાવી લેવામાં આવ્યું. અંક સમયસર બહાર પાડવામાં આવ્યો.

'યંગ ઇન્ડિયા'માં નિર્ભયપણે લેખો લખવા બદલ ગાંધીજીને હિંદમાં પહેલી વખત જેલની સજા કરવામાં આવી. સરકાર તરફથી બહાર પડતા હુકમ સામે તેમણે ક્યારેય નમતું જોખ્યું નહીં. જ્યારે તેમના અંતરના અવાજને લેખો દ્વારા વ્યક્ત કરવાની બંધી કરવામાં આવી ત્યારે તેમણે લખવાનું બંધ કર્યું. સમય આવ્યે તેમણે લખેલા લેખોની નકલ કરાવી તેને પ્રચારમાં મૂકવાનું કામ કરવાની વાત તેઓ તેમના

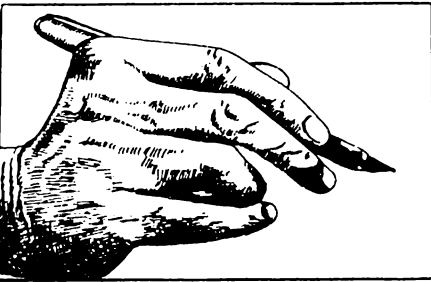

વાચકોને ગળે ઉતારી શકશે એ અંગે તેમને પૂરો વિશ્વાસ હતો. તેમના છાપાને દબાવી દઈ શકાશે પરંતુ તેઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી તેમના સંદેશને કોઈ દબાવી શકશે નહીં, એ તેઓ જાણતા હતા. છાપકામનાં બીબાં ગોઠવવાનાં સાધન અને છાપખાનું તેમની પાસે ન હોય તો તેની પરવા કર્યા વગર, તેવે સમયે હાથે લખેલી પત્રિકાઓ એ વીરયુગના વીરત્વભર્યા ઈલાજ તરીકે કામ કરશે એવી તેમણે ખાતરી આપી હતી.

સરકારી હુકમને પડકારવા માટે ૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ 'સત્યાગ્રહ' નામે એક સરકારી નોંધણી કરાવ્યા વગરનું સાપ્તાહિક ખહાર પાડ્યું હતું. એક પાનાની આ અઠવાડિકની નકલ પૈસે પૈસે વેચાતી.

ઘણાં વરસોના પોતાના અનુભવ બાદ, સારા પત્રકારત્વની કાર્યપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે અંગે તેઓ લખે છે :

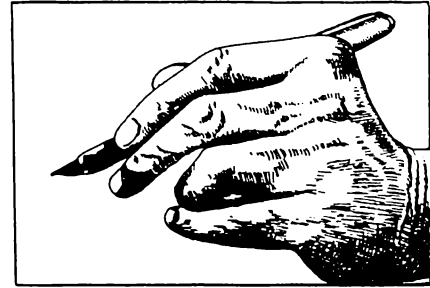
“છાપાંવાળાઓ હાલતાચાલતા રોજચાળા જેવા બની ગયા છે. લોકો માટે છાપાંઓ બાઈબલ, કુરાન અને ગીતા એ બધાંનું સ્થાન લેવા લાગ્યાં છે. એક છાપું એવી આગાહી કરે કે હુલ્લડો થવાની તૈયારીમાં છે અને દિલ્હીમાં દુકાનોમાંથી બંધી લાઠીઓ અને છરીઓ ઊપડી ગઈ છે. છાપાંવાળાનું કામ તો લોકોને બહાદુર બનતાં શીખવવાનું છે, તેમનામાં ગભરાટ ફેલાવવાનું નથી.”

મુદ્દક અને પ્રકાશક

‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’, ‘યંગ ઇન્ડિયા’, ‘નવજીવન’ અને ‘હરિજન’ એ ચાર પત્રોના ગાંધીજી તંત્રી હતા. આ ચાર પત્રોને તેઓ પોતાના જ છાપખાનામાં છાપીને પ્રસિદ્ધ કરતા. તેમનાં એ પત્રો કોઈ બીજાની માલિકીના છાપખાનામાં છાપવાનાં હોય તો તેઓ પોતાના વિચારો મુક્તપણે વ્યક્ત ન કરી શકે એ તેઓ જાણતા હતા. તેમણે ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ નામના સાપ્તાહિકનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારે તે ખોટું કરતું હતું. તેમની ઇચ્છા એ છાપખાનાને શહેરમાંથી ખસેડીને કંઈક દૂરની જગ્યાએ કિનિક્સ આશ્રમમાં લઈ જવાની હતી. તેમના મિત્રોનું માનવું હતું કે આ પગલું નિષ્ફળ જશે. ગાંધીજીએ છાપખાનાને કિનિક્સ આશ્રમ ખસેડ્યું અને ત્યાં આગળ એક છાપરું બાંધી છાપખાનાનું યંત્ર તથા બીજી સાધનસામગ્રી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાવડાવી. આ છાપખાનું ચલાવવા માટે એક જૂનું ઓઈલ એન્જિન રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમના દક્તર માટે તેમણે જુદો ઓરડો રાખ્યો હતો. આ છાપખાનામાં એક પણ પગારદાર નોકર કે પટ્ટાવાળો રાખવામાં આવ્યો નહોતો. ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ દર શનિવારે રવાના કરવામાં આવતું. શુક્રવારની બપોર સુધીમાં બધા લેખોનાં બીબાં ગોઠવવાનું કામ પૂરું થઈ જતું. છાપાને છાપવા માટે બીબાં ગોઠવવાના, તેને છાપવાના, કાપવાના, વાળવાના તથા તેના પર સરનામાં ચોડી તેનાં બંડલ બાંધવાના કામમાં નાનામોટા સૌ આશ્રમવાસીઓ મદદ કરતા. આ બંડલો સમયસર રેલવે સ્ટેશન પર પહોંચી જાય તે તેમણે જોવું પડતું. તેઓ સામાન્ય રીતે મધરાત સુધી કામ કરતા. જ્યારે કામનું દબાણ વધારે હોય ત્યારે તો ગાંધીજી અને બીજાઓને શુક્રવારની આખી રાત જાગવું પડતું. કસ્તૂરબા તથા બીજી આશ્રમવાસી બહેનો પણ કેટલીક વાર આ કામમાં મદદ કરતી.

‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ને કિનિક્સમાં છાપવાની શરૂઆત કરી ત્યારે પહેલી જ રાત્રે ઓઈલ એન્જિન રિસાયું. એટલે ગાંધીજી તથા બીજા સશક્ત આશ્રમવાસીઓએ હાથે ચકકર ફેરવતા રહીને છાપવાનું મશીન ચલાવ્યું અને એ અંક સમયસર બહાર પાડ્યો. આ વ્યવસ્થાથી ગાંધીજીને

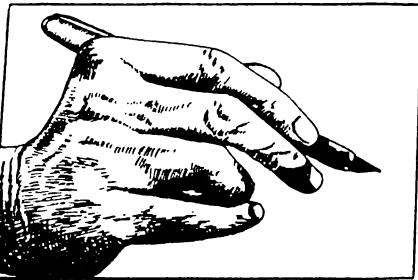

છાપકામની નાની નાની જીણવટ શીખવામાં મદદ મળી ગઈ. ગાંધીજી લેખો લખતા, છાપવા માટે ખીખાં ગોઠવવાનું કામ કરતા તથા તેનાં પૂકું પણ વાંચતા. ઘણા જુવાનિયાઓ આ છાપખાનામાં તાલીમાર્થી તરીકે કામ કરતા હતા. એક વખત 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'નો એક અંક માત્ર જુવાન છોકરાઓએ મોટેરાઓની મદદ વગર છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. રાજ્યાતમાં 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી તથા તામિલ એમ ચાર ભાષામાં છપાતું હતું. ખીજી ભાષાના તંત્રીઓ અને ખીખાં ગોઠવનારાઓના અભાવે પાછળથી તે માત્ર અંગ્રેજી અને ગુજરાતી એ બે ભાષામાં જ નીકળતું. ગાંધીજી હિંદ આવીને અઘારની મુલાકાતે ગયા ત્યારે તેમણે એક નિષ્ણાતની કેળવાયેલી આંખે ત્યાં ચાલતા છાપખાનાની જુદી જુદી ક્રિયાનું નિરીક્ષણ કર્યું તેની એની બેસંટે નોંધ લીધી હતી.

ક્રિનિક્સના પ્રેસમાં તથા નવજીવન પ્રેસમાં અઠવાડિકોના છાપકામ ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિંદી અને ખીજી ભાષાઓમાં પુસ્તકોનું છાપકામ પણ થતું. ગાંધીજીએ કચારેય સરકારમાં કોઈ પણ જાતની જમીનગીરી ભરી નહોતી. તેમનાં પોતાનાં લખાણોમાંથી થતો નફો મુખ્યત્વે ખાદીકામ માટે વાપરવામાં આવતો. તેમણે એક લાખ રૂપિયા જેટલી રકમનું નવજીવન પ્રેસનું ટ્રસ્ટડીડ બનાવ્યું હતું.

ખરાબ છાપકામને તેઓ હિંસાનું કામ ગણતા. સ્વચ્છ છપાઈ, ટકાઉ કાગળ તથા સાદા અને વ્યવસ્થિત પૂઠાનો તેઓ આગ્રહ રાખતા. હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં આકર્ષક પૂઠાવાળી મોંઘી ચોપડીઓ સામાન્ય વાચકને પરવડી ન શકે એ તેઓ જાણતા હતા. તેમના જીવનકાળ દરમિયાન નવજીવન મુદ્રણાલયે સસ્તી કિંમતનાં ઘણાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં. તેમની ગુજરાતી 'આત્મકથા'ની કિંમત બાર આના રાખવામાં આવી હતી. આ જ પુસ્તકની દેવનાગરી લિપિમાં છાપેલી સસ્તી આવૃત્તિ પણ બહાર પાડવામાં આવી હતી.

જો હિંદમાં માત્ર એક જ લિપિનું ચલણ રાખવામાં આવે તો વાચક અને મુદ્રકનો ઘણો સમય તથા મહેનત બચાવી શકાય. તેટલા

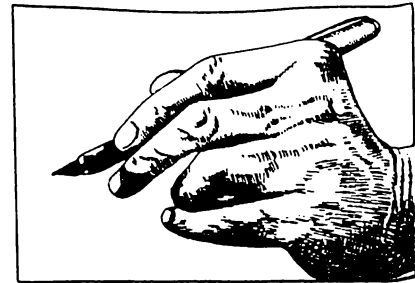

માટે ગાંધીજી દેશભરમાં એક જ લિપિનું ચલણ રાખવાની જરૂરિયાત તથા ફાયદા પર ભાર મૂકતા હતા. હિંદની લગભગ બધી ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી હોવાથી આવી સામાન્ય લિપિ તરીકે તેમણે દેવનાગરી લિપિને પસંદગી આપી હતી. 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ની ગુજરાતી આવૃત્તિમાં તુલસીરામાયણનું એક પાનું ભરીને વર્ણન છાપવામાં આવ્યું છે તે દેવનાગરી લિપિમાં છે. 'હરિજન' પત્ર માટેના ટાઇપ ગાંધીજીએ જાતે પસંદ કર્યા હતા.

તેઓ કોપીરાઈટમાં માનતા નહોતા. તેમનાં સામયિકોમાં આવેલા લેખો આમજનતાની માલિકીના છે એમ તેઓ માનતા હતા. જ્યારે તેમનાં લખાણોને વિકૃત કરીને રજૂ કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ ત્યારે જ તેઓ કોપીરાઈટના નિયમોને અમલમાં મૂકવા માટે સંમત થયા.

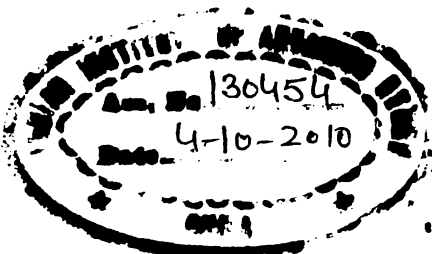
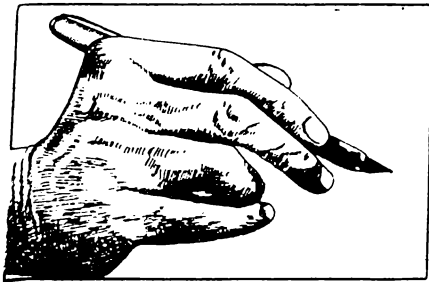
બાળકો માટેની ચોપડીઓ મોટાં બીબાંમાં, સારા કાગળ પર છાપેલી તથા વિષયને અનુરૂપ ચિત્રોવાળી હોવી જોઈએ એવું તેઓ માનતા. પાતળી ચોપડીઓ તેઓ વધુ પસંદ કરતા. આવી ચોપડી વાંચતાં બાળકો થાકી જતાં નથી તથા તે પકડવામાં પણ વધુ અનુકૂળ રહે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ સંભાળતા એક આશ્રમવાસીએ એક વાર એક 'ચાલણગાડી' નામે બાળપોથી પ્રસિદ્ધ કરી. આ બાળપોથી આર્ટ પેપર પર છાપેલી હતી અને તેના દરેક પાના પર રંગીન ચિત્રો હતાં. આ ચોપડી તૈયાર કર્યાના ગૌરવ સાથે તેમણે પૂછ્યું, "બાપુજી, તમે 'ચાલણગાડી' જોઈ? એની યોજના મેં કરી છે." ગાંધીજીએ કહ્યું, "હા, તે સુંદર છે પણ તમે એ કોને માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે? પાંચ આનાની ચોપડી ખરીદવાનું કેટલા વાચકોને પોસાશે? હિંદની કરોડોની ગરીબ પ્રજાનાં બાળકોનું શિક્ષણ તમારે હસ્તક છે. જો બીજી ચોપડીઓ એક આને વેચાતી હોય તો તમારી ચોપડીની કિંમત બે પૈસા હોવી જોઈએ." ગાંધીજીએ એક વખત એક અઠવાડિકનું કામકાજ પોતાને હસ્તક લીધું હતું અને તેની એક નકલની કિંમત બે આના પરથી ઘટાડીને એક આનો કરી આપી હતી.

છાપકામમાં પૈસાની ખચત કરવી એ ગાંધીજીને મન છેવટની વાત નહોતી. એક વખત નવજીવન મુદ્રણાલયે ગોખલેનાં લેખો અને ભાષણોનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. એક કેળવણીકારે તેના અનુવાદનું કામ કર્યું હતું. ચોપડી છપાઈને તૈયાર થઈ ગઈ ત્યારે ગાંધીજીને તેની પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી. ગાંધીજીને અનુવાદ નખળો તથા વાંચવામાં અઘરો લાગ્યો. તેમણે તે રદ કરવાની સૂચના આપી. તેના છાપકામ પાછળ સાતસો રૂપિયાનું ખર્ચ થઈ ગયું છે એમ તેમને જણાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, “હવે તેને બાંધવાનો તથા પૂઠું ચોટાડવાનો વધારાનો ખર્ચ કરી આ નકામો અનુવાદ લોકો સામે મૂકવો તમને યોગ્ય લાગે છે? હલકું સાહિત્ય લોકો સમક્ષ મૂકી લોકોની વાંચન માટેની અભિરુચિ બગાડવાની મારી ઈચ્છા નથી.” એ પુસ્તકનાં છપાયેલાં બધાં પાનાં પસ્તીમાં પણ ન વેચતાં બાળી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

અખબારી સ્વાતંત્ર્યનો ગાંધીજી હંમેશા બચાવ કરતા. જ્યારે કોઈ પણ સરકારી હુકમે અગત્યની ગણાય તેવી બાબતો વિશે તેમના મંતવ્યને મુક્તપણે વ્યક્ત કરતાં તેમને રોક્યા ત્યારે તેમણે તેમનાં પત્રો છાપવાનું બંધ કર્યું. લેખનસ્વાતંત્ર્ય માટેના તેમના પ્રેમને કારણે તેમના છાપખાનાને જપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમની ફાઈલો બાળી મૂકવામાં આવી હતી. તેમને તથા તેમના સાથીદારોને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. આનાથી તેઓ કચારેય નાહિંમત થયા નહોતા અને તેમણે કહ્યું હતું:

“યંત્રો અને બીબાં વિશેના આપણા ખ્યાલને ભૂલી જશો. કલમ એ આપણું યાઈપ બનાવવાનું કારખાનું છે અને નકલ કરનારાઓના હાથ આપણું છાપખાનું છે. દરેક જણ પોતે હરતુંફરતું છાપું બની જાય અને વાતચીત દ્વારા સમાચાર એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડે. કોઈ સરકાર એને દબાવી શકે તેમ નથી.”

Twelve Pages Reg. No. B. 1932

The Fourfold Curse

Subscription { Single copy Rs. 2
One year Rs. 5
Six months Rs. 3
Foreign Rs. 7, 12s., 3d

Young India

A Weekly Journal

Edited by M. K. Gandhi

Vol. XII

Ahmedabad: Wednesday, March 12, 1930

No. 11

Sardar Vallabhbhai Patel

Sardar Vallabhbhai is the one man who has been responsible for keeping the peace in Gujarat, during these troublous times. He is the man whose wise administration of the Ahmedabad Municipal Board drew unstinted praise from the Government. He is the man whose tireless energy put heart into the blind strikers' people of Gujrat in 1927 and when the Government machinery had broken down, his workers were responsible for saving the lives of thousands of people. It was Vallabhbhai Patel who waged a powerful war in Bardoli the other day resulting in a settlement honourable to both the parties. This man of peace, this ideal of the Gujaratis, their unrepined saviour is now a prisoner and discharging a noble and heroic speech when there was not even the remotest danger of breach of the peace. He had not even, the authorities knew, for disobeying the provisions of the Salt Act. He had gone simply to prepare for his march. He had to be released some time or other. The Viceroy is sorry for my contemplated breach of the law. What is to be said of this act of compassion and abating the law, interfering with a man's liberty in the name of the law?

And where is Sardar Jivraj now? He is in a common cell, unable to sleep in day or night and without any light. He is given food which may induce dysentery to which he is prone. He may not receive any but religious books. As a Sanyasi, he wants no special treatment. But why should the Government be prevented, if he is so desirous to rise from sleeping under the sky in this hot weather? Why should a letter not be given light to read or write if he reads (I) May not a minister read and instruct himself? And why should Sardar Vallabhbhai not have food for his health demands? But this is a matter of prison rules. Sardar Vallabhbhai is not the man whose spirit will be broken, if he does not get the necessary change of comfort. The rest the learned Jivraj and Omkarni another S.J. Khodliar have made treatment only the other day? The spirit of Sanyasi will not be broken by steady treatment in the Indian prison. Only let those who have faith in the proposed conference know what Indian States is in the really state.

United, my India, is preparing to violate the sanctity of the supreme law which will oppress the other Indians corresponding under the name of law. The ministers have imprisoned Vallabhbhai in the hope that his work will languish. Please keep they

will realize that his work will languish as if he were locked in the jail of his people. M. K. G.

P. S. Information has just been received that the Sardar is being better treated. He is to be allowed literature and the food he may need. M. K. G.

Begging the Question

Dear Mr. Gandhi,

"His Excellency the Viceroy deems me to acknowledge your letter of the 2nd March. He regrets to learn that you contemplate a course of action which is clearly bound to involve violation of the law and danger to the public peace."

Yours very truly,
G. Cunningham
Private Secretary

The reader is familiar with this reply. He will know that it begs the question, and if further justification were needed, this three-day reply affords it. On behalf of the Viceroy I asked for food and I have received some instead.

It was only the Viceroy to discuss me by fixing the year (not) salt tax on which would limit the amount per year to nearly three day's income. I do not know outside India any one who pays to the State Rs. 3 per year, if he earns Rs. 300 during that period. It was even the Viceroy to do many other things except sending the usual reply. But the time is not yet. He requires a nation that does not easily give in that does not easily repent. Extracurricular never convinces. It is readily taken to physical force. It can witness with bare hands a boxing match for hours without fatigue. It can go mad over a foot ball match in which there may be broken bones. It goes into raptures over blood-curdling accounts of war. It will listen also to more reckless suffering. It will not part with the millions it annually drains from India in reply to any argument, however convincing. The Viceroy's reply does not surprise me.

But I know that the salt tax has to go and many other things with it, if my letter means what it says. Time alone can show how much of it was meant.

The reply says I contemplate a course of action which is clearly bound to involve violation of the law and danger to the public peace. In spite of the forest of books containing rules and regulations, the only law that the nation knows is the will of the British administration, the only public peace the nation knows is the peace of a public prison. India is one vast prison house. I repudiate this law and regard it as my sacred duty to break the moral machinery of the compulsory game that is choking the heart of the nation for want of free will. M. K. G.

Library

IAS, Shimla

GJ 891.478 B 222 H

00130454

SABARMATI ASHRAM
000897 Ahmedabad
GANDHIJI LEKHAK
PATRKAR, MRUDAKA ANE
MRP: Rs. 10

